

MACIEJ WOJCIESZAK

UG Gdańsk

wojt474@wp.pl

ORCID: 0000-0002-8150-9751

ZNACZENIE PIELGRZYMEK DLA CHRZEŚCIJAN EPOKI PÓŹNEGO ANTYKU W RELACJI ŚW. PAULINA Z NOLI (354/355–431)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2020.017>

Streszczenie

W artykule zajęliśmy się kwestią znaczenia pielgrzymek dla chrześcijanina z epoki późnego antyku, widzianych oczyma chrześcijańskiego erudyty Paulina z Noli (zm. 431 r.). Poruszone zostały zagadnienia ważności pielgrzymki w życiu chrześcijańskim, zachęty do nich, sposoby podejmowania pielgrzymów w miejscach świętych oraz najpopularniejsze kierunki *peregrinatio* i przywożone z nich relikwie lub pamiątki. Kolekcja źródeł Paulina z Noli nie jest bogata, jednak spróbowaliśmy zaprezentować wycinek obrazu z życia chrześcijańskiego społeczeństwa w IV i V w. Wielu kwestii Paulin niestety nie porusza, jak np. niebezpieczeństwa podróży lub czyni to pobieżnie, jak w kwestii relikwii. Sam temat wymaga dalszych badań, zwłaszcza w analizie innych późnoantycznych chrześcijańskich autorów.

Słowa kluczowe: *chrześcijaństwo antyczne, Kościół starożytny, kult świętych, Paulin z Noli, pielgrzymka, relikwie*

Importance of Pilgrimages for Late-Antiquity Christians in the Account of Saint Paulinus of Nola (354/355–431)

Summary

The article accounts for the importance of pilgrimages for the Christian faithful of late-antiquity period as seen by Paulinus of Nola, a Christian erudite, a poet and a senator. He held the office of suffect consul in 377 AD and the governor of Campania in 381 AD. Then, after emperor Gratian's death and due to personal reasons such as the death of his brother and of his child, Paulinus converted to Christianity and started an ascetic life in Nola. Despite of the scarcity of sources it is possible to draw a partial image of Christian community life from the 4th/5th century. The paper discusses the vital role the pilgrimages had in Christian practice of faith, especially when it comes to the encouragement of going on a pilgrimage, the ways of receiving the pilgrims in the holy places and the most popular pilgrim destinations. Unfortunately, some topics - the dangers of travelling, the veneration of relics - are only briefly mentioned by Paulinus. Hence, they require further research, in particular in the context of other late-antiquity Christian writers.

Keywords: *ancient Christianity, ancient Church, Paulinus of Nola, pilgrimage, relics, veneration of saints*

Paulin z Noli był jednym z wielu chrześcijańskich erudyków, żyjących na przełomie czwartego i piątego stulecia, którzy swoją karierę na dworze cesarskim poświęcili życiu dla Chrystusa oraz rozwijaniu życia monastycznego¹. Elementami składającymi się na nawrócenie Paulina, wysokiego urzędnika cesarskiego i cenionego poety, były z całą pewnością śmierć brata, śmierć dziecka Paulina i jego małżonki Terazji, duchowe przewodnictwo biskupów Amanda i Delfina oraz znajomości z wieloma innymi chrześcijańskimi pisarzami². Ponadto duże znaczenie miał także wybór Paulina na duchownego przez aklamację ludu³. Z całą pew-

¹ Por. J. Pałucki, *Nawrócenia w IV wieku. Motywy oraz reperkusje społeczne*, „Vox Patrum” 17 (1997), t. 32–33, s. 189–193.

² Na temat określenia dokładnych przyczyn nawrócenia Paulina por.: H. Sivan, *The Death of Paulinu's Brother*, „Rheinisches Museum für Philologie” 139/2 (1996), s. 170–179; D. E. Trout, *Paulinus of Nola. Life, Letters and Poems*, University of California Press, Berkeley 1999, s. 23–77; K. Ościłowski, *Ideal chrześcijanina i jego realizacja. Studium pism św. Paulina z Noli*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009, s. 17–25.

³ Por. D.E. Trout, *The Dates of Ordination of Paulinus of Bordeaux and of His Departure for Nola*, „Revue des Études Augustiniennes” 37 (1991), s. 237–260.

nością łatwość przy zjednywaniu sobie ludzi Paulin czerpał nie tylko z doświadczenia wiary, ale również ze swojego przygotowania retorycznego.

Droga Paulina do życia monastycznego w Noli była trudna i pełna przeciwności. Aby założyć wspólnotę przy grobie męczennika św. Feliksa, napotkał opór papieża Syrycjusza, będącego dość sceptycznie nastawionym do prawdziwości nawrócenia Paulina, jednak niestrudzony przyszły święty osiągnął swój cel⁴. W podobnym czasie własną wspólnotę założył jego przyjaciel Sulpicjusz Sewer, który zapoczątkował również kult św. Marcina (zm. 397r.) w Galii⁵. Był to okres szybkiego rozwoju ruchu monastycznego zarówno w Galii jak i w Italii⁶.

Paulin w Noli zgromadził wokół siebie wielu ludzi przepojonych duchem chrześcijańskiego monastycyzmu oraz rozpoczął udane życie klasztorne wraz z małżonką Terazją, narażając się jednocześnie na ataki swojego dawnego mistrza, Auzoniusza⁷. Auzoniusz również był chrześcijaninem, jednak jego nawrócenie było koniunkturalne, stanowiąc typowy wyraz dla ówczesnej epoki, gdzie wielu ludzi zostawało chrześcijanami tylko z powodu możliwych korzyści, które przyniosło wspieranie religii Chrystusowej przez cesarzy⁸. Paulin z Noli stanowił jednak zupełne przeciwieństwo takich osób, a z jego bogatej korespondencji możemy zauważyć, że aktywnie wcielał w życie ideał chrześcijańskiego ascety. Osobiste zaangażowanie Paulina i sława nolańskiego klasztoru powodowały rosnące zainteresowanie całego chrześcijańskiego świata, a ostatecznie poskutkowały biskupią nominacją dla samego Paulina około 410 r.⁹

Paulin całe życie prowadził korespondencję ze znaczącymi osobistościami świata chrześcijańskiego, takimi jak św. Augustyn, Rufin z Akwilei, Sulpicjusz

⁴ Por. J. Pałucki, *Teologia w posłudze pasterskiej Paulina z Noli*, „Vox Patrum” 34 (2014), t. 62, s. 428–429.

⁵ Por. F. Ghizzoni, *Sulpicio Severo*, Università degli Studi, Parma 1983, s. 55–78.

⁶ Por. J. Pochwat, *Wstęp. Sulpicjusz Sewer – autor ciekawy i mało znany*, w: Sulpicjusz Sewer, *Kroniki*, red. J. Pochwat, Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2017, s. 24; tenże, *Specyfika głównych ośrodków życia monastycznego w Galii w IV i V wieku*, „Polonia Sacra” 21 (2017), s. 107–128.

⁷ O konflikcie pomiędzy Auzoniuszem, który nie mógł zrozumieć motywacji swojego ucznia Paulina, zachęcając go w pewnym momencie do porzucenia drogi monastycznej. Por.: A. Swoboda, *Przyjaźń i konflikt Auzoniusza i Paulina z Noli w świetle korespondencji*, „Eos” 83 (1995), s. 307–321; G. Santaniello, *Il dramma della conversione nel dibattito tra Paolino e Auzonio*, „Impegno e Dialogo” 14 (2001), s. 205–231; T. Krynicka, *Wczesna korespondencja Auzoniusza z Paulinem z Noli*, „Vox Patrum” 36 (2016), t. 65, s. 367–368.

⁸ Por. G. Bonner, *The Extinction of Paganism and the Church Historian*, „Journal of Ecclesiastical History” 35 (1984), s. 339–357; D. Kasprzak, *Kościół IV i V wieku a połowiczne nawrócenia na chrześcijaństwo*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, P. Szczur, M. Szram, M. Wysocki, Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia, Lublin 2009, s. 161–162.

⁹ Por. C. Conybeare, *Paulinus noster. Self and Symbols in the Letters of Paulinus of Nola*, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 4–6.

Sewer czy ówczesnie panujący biskupi Rzymu¹⁰. Z listów Paulina wyłania się obraz dobrze wykształconego, znającego zasady poezji i retoryki człowieka, który przeszedł niezwyklej przemianę nawrócenia i poprzez przeżycie spotkania z Chrystusem stał się gorliwym chrześcijaninem. Całym swoim życiem i twórczością od momentu nawrócenia głosił chwałę Chrystusa oraz wspierał ideał ascetycznego życia¹¹.

Paulin nie był wszakże skoncentrowany tylko i wyłącznie na przekazie ascezy. Zdawał sobie sprawę, że nie wszyscy chrześcijanie są w stanie podjąć wysiłek życia monastycznego, co też stałoby w sprzeczności z ideałami małżeństwa i posiadania potomstwa w chrześcijańskich związkach. Paulin wspierał różne postawy, a w swojej twórczości nie zapominał także o poruszaniu kwestii dość istotnych dla ówczesnego chrześcijaństwa, w tym między innymi, rodzącego się ruchu pielgrzymkowego¹².

Co oczywiste, pielgrzymki, a raczej formy przemieszczania się w celach sakralnych, były już znane w antycznym świecie. Wyznawcy różnych kultów, nawet w czasach Paulina, odbywali podróże do znanych sanktuariów, wyroczni lub zespołów świątynnych, które służyły z udzielanych łask, przepowiedni czy uzdrowień ludziom przybywającym z niemal każdego zakątka znanego świata. Należało w prośbie o pomoc i ewentualnym podziękowaniu za nią złożyć odpowiednie wota. Do najświętszych takich miejsc należały m.in. świątynia Sarapisa w Aleksandrii, Asklepiejony w Kos i Epidauros, wyrocznia Apollina w Delfach, wyrocznia Zeusa w Dodonie, świątynia Izidy w Kanopos, wyrocznia Amona w oazie Siwa, Artemizjon w Efezie, świątynia Zeusa w Olimpii czy Herajon na Samos¹³.

¹⁰ Por. D. Kasprzak, *Kontakty św. Paulina z Noli z Rzymem i jego biskupami*, „Vox Patrum” 24 (2004), t. 46–47, s. 293–309; J. Pałucki, *Epistolografia Paulina z Noli (355–430). Adresaci oraz okoliczności powstawania listów*, w: *Fructus Spiritus et Caritas. Księga jubileuszowa ofiarowana ks. prof. F. Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Wydawnictwo Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin 2011, s. 305–314.

¹¹ Por. K. Ościłowski, dz. cyt., s. 127–138.

¹² Por. M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981, s. 305–308.

¹³ Na ten temat por.: E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994, s. 300–318; P. Chuvin, *Ostatni poganie. Zanik wierzeń pogańskich w cesarstwie rzymskim od panowania Konstantyna do Justyniana*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 2008, s. 125–128; A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i mit w greckiej literaturze świata hellenistycznego*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2008, s. 215–221. Szczególnie zaś istotna w tej kwestii pozostaje praca zbiorowa pod red. J. Elsnera i I. Rutherforda, która w sposób problemowy zajmuje się tematem pielgrzymowania w starożytności w całym świecie grecko-rzymskim, wśród wyznawców judaizmu oraz we wczesnym chrześcijaństwie. Por. *Pilgrimage in Greco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*, ed. by J. Elsner and I. Rutherford, Oxford University Press, Oxford 2005.

Oczywiście, oprócz elementów pojawiania się cudów, świątynie te przyciągały również z powodu swojej architektury oraz zdobień malarsko-rzeźbiarskich¹⁴.

Podobne aktywności podróży, zwane *peregrinatio*, wykazywali już od I w.n.e. chrześcijanie¹⁵. Miejsca święte dla grup wyznawców Chrystusa wiązały się przede wszystkim z Judeą, gdzie prowadził działalność Jezus oraz z miejscami, gdzie działalność swojego Mistrza kontynuowali apostołowie. Ponadto duży ruch pielgrzymkowy został zapoczątkowany wraz z pojawieniem się męczenników za wiarę chrześcijańską¹⁶. W całym Cesarstwie, a zwłaszcza po prześladowaniach Dioklecjana w latach 303–311, pojawiło się wiele miejsc kaźni, na których można było czcić zamordowanych tam *martyres*¹⁷. Decyzja Konstantyna o uprzywilejowanym miejscu religii chrześcijańskiej także spopularyzowała ruch pielgrzymkowy, tym bardziej że sama matka cesarza, Helena, była gorliwą chrześcijanką i odbyła pielgrzymkę do Jerozolimy, gdzie miała odnaleźć relikwie Krzyża Świętego¹⁸. Następni cesarze również byli wyznawcami Chrystusa (poza krótkim panowaniem Juliana Apostaty), którzy mocno wspierali chrześcijaństwo, czego kulminacją było ustanowienie tej religii przez Teodozjusza jako *religio licita*. W związku z tymi decyzjami ruch pielgrzymkowy zaczął przybierać na sile w IV stuleciu.

Cesarze wspierali budowanie kościołów, a probowali kult męczenników oraz stwarzali sytuacje, które sprzyjały byciu chrześcijaninem. Abstrahując od poli-

¹⁴ Por. J. Elsner, *Image and Ritual. Reflections on the Religious Appreciation of Classical Art*, „Classical Quarterly” 46 (1996), s. 515–531.

¹⁵ Bardzo dużo na temat znaczenia słów *peregrinatio* i *peregrini* napisał św. Augustyn. Por. M.A. Claussen, „*Peregrinatio*” and „*peregrini*” in *Augustine’s City of God*, „Traditio” 46 (1991), s. 33–75.

¹⁶ Na temat pielgrzymowania w pierwszych wiekach chrześcijaństwa por.: M. Schauta, *Die ersten Jahrhunderte christlicher Pilgerreisen im Spiegel spätantiker und frühmittelalterlicher Quellen*, Peter Lang Verlag, Graz 2007. O samej Palestynie i jej roli dla chrześcijan w czwartym stuleciu por.: F. Cardman, *The Rethoric of the Holy Places. Palestine in the Fourth Century*, „Studia Patristica” 17 (1982), s. 18–25. Wiadomym jest także, że bardzo silnie rozwinięty kult męczeństwa oraz pielgrzymki do miejsc, gdzie zostali zabici męczennicy pojawiały się od II w. na terenach Cesarstwa Rzymskiego. Por. A. Wypustek, *Rola oskarżenia o magię i wróżbiarstwo w prześladowaniu chrześcijan na przełomie II i III wieku*, „Vox Patrum” 17 (1997), t. 32–33, s. 55–56.

¹⁷ Na temat świętych, męczenników, ich roli i znaczenia w interesującym nas okresie por.: P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, „The Journal of Roman Studies” 61 (1971), s. 80–101; M. Ferrero, *The Cult of Martyrs*, „The Journal of Conflict Resolution” 57/5 (2013), s. 881–904. O zagadnieniu Wielkich Prześladowań rozpoczętych przez Dioklecjana por.: P. Keresztes, *From the Great Persecution To the Peace of Galerius*, „Vigiliae Christianae” 37/4 (1983), s. 379–399; D. Woods, *Two Notes on the Great Persecution*, „Journal of Theological Studies” 43/1 (1992), s. 128–134; W.H.C. Frend, *Persecutions. Genesis and Legacy*, w: *The Cambridge History of Christianity*, vol. I, *Origins to Constantine*, eds. by M.M. Mitchell, F.M. Young, Cambridge University Press, New York 2006, s. 503–523.

¹⁸ Na temat Heleny i jej wyprawy por.: J. W. Drijvers, *Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and her Finding of the True Cross*, Brill, Leiden-New York 1992.

tycznych konotacji, ruch pielgrzymkowy stanowił jeden z istotnych elementów rozwoju wczesnego chrześcijaństwa oraz zapewne w niemałym stopniu przyczynił się do popularyzacji religii Chrystusowej w dość mocno jeszcze spoganizowanym świecie rzymskim. Głównym celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie niewielkiego wycinka dotyczącego roli pielgrzymek w epoce późnego antyku w relacji chrześcijańskiego ascety i erudyty Paulina z Noli.

Pielgrzymka dla chrześcijanina w ocenie Nolańczyka była kwestią bardzo ważną, związaną z realną wiarą w Chrystusa oraz zajmującą dość wysokie miejsce wśród wartości życia chrześcijańskiego. Paulin kierował różnego rodzaju zachęty do pielgrzymów, zarówno ogólne, jak i spersonalizowane, zwłaszcza w przypadku Sulpicjusza Sewera, który kilkakrotnie obiecywał pielgrzymkę do Noli, aby pomodlić się wraz z Paulinem przy grobie św. Feliksa, lecz zawsze jej odmawiał. Każdego wszakże, kto podejmował trud pielgrzymowania, Paulin gorąco pochwalał i wspierał w tej decyzji, a także czynił wszystko co w jego mocy, aby swoim własnym przykładem również natchnąć innych chrześcijan.

Paulin częstokroć zachęcał Sulpicjusza Sewera do odbycia pielgrzymki do Noli¹⁹. Jego podstawowym argumentem było to, że taka pielgrzymka mogła wesprzeć rozwój duchowy oraz na przykładzie Abrahama, ułatwić drogę do zbawienia²⁰. W tym jednym fragmencie widzimy już więc, jak ważne było znaczenie pielgrzymek w życiu chrześcijanina. Musimy jednak pamiętać jednocześnie o przyjaźni łączącej Sulpicjusza Sewera i Paulina z Noli, co mogło wpływać na treść i gorliwość zachęt kierowanych do założyciela wspólnoty w Primuliacum. Powtarzane zachęty oraz poszukiwanie przyczyn nieobecności Sulpicjusza Sewera, oprócz troski o wiarę, były również zapewne podyktowane chęcią spotkania się z przyjacielem.

Paulin przywoływał różne argumenty, zaś Sewer tłumaczył się chorobą bądź kwestiami rodzinnymi²¹. Nolańczyk zwracał uwagę, używając typowych zabiegów retorycznych, że to jego *peccatus* stanowiły główną przyczynę nieodbycia pielgrzymki przez Sewera²². Dalej Paulin przywoływał przykład biskupów z Afryki, którzy mieli go odwiedzić z pielgrzymką do Feliksa, pokazując Sulpicjuszowi, że mają znacznie gorszą drogę, przez morze, a jednak nie szukają wymówek²³. Przedstawiał również Nolę jako krainę szczęśliwą, gdzie można w sposób nieskrępowany wymieniać myśli²⁴. Ostatecznie zaś odwoływał się do wiary w Boga, twierdząc, że słabości ciała nie są istotne, kiedy ufa się Chrystusowi²⁵. W tym też fragmencie,

¹⁹ Por. Paulinus Nolanus, *Ep.* 1, 10; *Ep.* 5, 1, 14–16; *Ep.* 17, 4, CSEL 29.

²⁰ Tenże, *Ep.* 1, 10.

²¹ Por. tenże, *Ep.* 5, 3, 8.

²² Tenże, *Ep.* 5, 8.

²³ Tamże, 14.

²⁴ Tamże, 16.

²⁵ Por. tamże, 17–19.

oprócz teologicznych rozważań, najpełniej widzimy podejście Paulina do pielgrzymek i wiary. Rozumiał różne powody, nie negował, że obecność jedynie duchowa i w korespondencji nie jest w porządku²⁶, ale jedynie pełne oddanie się i zawierzenie Jezusowi wyleczy ciało oraz duszę, tak żeby wielbić Go i Jego świętych właśnie przez pielgrzymki. Miała to być najbardziej przekonująca z zachęt wystosowywanych przez Paulina.

Paulin od momentu założenia wspólnoty w Noli spotykał na swojej drodze wielu pielgrzymów z różnych zakątków świata, którzy pragnęli modlić się u grobu św. Feliksa, co bardzo chwalił i uważał, że jest to jedna z dobrych dróg do osiągnięcia zbawienia²⁷. Osobiście wychwalał także, mimo niechęci do odwiedzenia Noli, postawę Sulpicjusza Sewera, który często pielgrzymował do grobu św. Marcina (zm. 397 r.) oraz do miejsc związanych z innymi galijskimi świętymi²⁸. Wymieniał także i pochwalał Nicetasa z Ramezjany, który odwiedził Nolę z pielgrzymką już czwarty raz²⁹, jako pobożnego i bogobożnego człowieka. Najbardziej jednak podziwiał pielgrzymki, które odbywano do dwóch najważniejszych we wczesnym chrześcijaństwie miejsc: Jerozolimy i Rzymu. Do Rzymu z wielką wiarą odbywał pielgrzymki wspomniany już Nicetas³⁰. Pewnym potwierdzeniem popularności Rzymu jest, oprócz słów Paulina, kanon 19 wydany przez synod w Arelate (Arles) obradujący w 314 roku, gdzie czytamy: „de peregrinis episcopis qui in urbem solent venire”³¹, co oznaczało, że różni biskupi przybywali po zaprzestaniu prześladowań do Wiecznego Miasta.

Arystokratka rzymska Melania Starsza pielgrzymowała do Jerozolimy, aby założyć tam wspólnotę monastyczną³². Po dwudziestu pięciu latach pobytu w Ziemi Świętej nadal pielgrzymowała, nawet do Rzymu, co dla Paulina już samo w sobie stanowiło niezwykle wyczyn, zwłaszcza mając wiedzę o poważnym wieku Melanii³³. Podobnie Rufin z Akwilei był chwalony za podjęcie trudu pielgrzymki dla Chrystusa z Rzymu do Jerozolimy³⁴. Przy Jerozolimie Paulin przywoływał także

²⁶ Tamże, 1.

²⁷ Tenże, *Ep.* 13, 2.

²⁸ Tenże, *Ep.* 17, 4.

²⁹ Por. tenże, *Carmen* 27, 333–334, CSEL 30.

³⁰ Por. tenże, *Carmen* 17, 1–85.

³¹ Por. *can.* 19, Arelate (a. 314), [w:] *Acta Synodalia – od 50 do 381 roku, Synody i kolekcje praw*, tom I, Wydawnictwo WAM, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 71.

³² Por. Paulinus Nolanus, *Ep.* 29, 10–12.

³³ Tenże, *Ep.* 29, 6. Paulin pyta się nawet retorycznie, czy można kobietą nazywać tak odważną chrześcijankę.

³⁴ Por. tenże, *Ep.* 46, 1; *Ep.* 47, 1. Oczywiście Paulin z Noli nie omieszczał wspomnieć Rufinowi, którego także podziwiał jako autora, o tym, aby odwiedził w drodze pielgrzymiej Nolę i grób św. Feliksa. Czyniąc małą dygresję, możemy tutaj zauważyć, że Paulin w wielu listach propagował swoją wspólnotę oraz słał św. Feliksa, aby Nola stała się szerzej znana w świecie chrześcijańskim.

przykład Heleny, matki Konstantyna Wielkiego, która odbyła na początku czwartego stulecia pielgrzymkę do Jerozolimy. Każdy, kto mógł, miał naśladować świętą Helenę w jej gorliwości i wierze³⁵. Oprócz znanych osobistości Melanii Starszej oraz Rufina z Akwilei, Paulin wspominał również, że Jerozolima stanowiła jeden z najpopularniejszych celów pielgrzymek chrześcijan, którzy pragnęli zobaczyć relikwie Krzyża Świętego³⁶. Każdą z wymienionych postaw Nolańczyk afirmował i zachęcał do umacniania w wierze właśnie przez takie przykłady.

Sam również nie przestawał pielgrzymować po założeniu klasztoru w Noli. Jego celem pielgrzymek, które starał się odbywać regularnie co roku, były groby świętych Piotra i Pawła w Rzymie, które początkowo odwiedzał w dzień ich święta, 29 czerwca³⁷. Następnie zmienił swój zwyczaj i wyjeżdżał zaraz po Wielkanocy³⁸. Stanowiło to dla niego bardzo ważny rytuał. Uważał, że takie pielgrzymki należy odbywać regularnie, zwłaszcza jak mieszka się blisko. W jego przypadku przywoływał świętych Piotra i Pawła, w szerszym jednak kontekście uważał, że każdy chrześcijanin powinien odbywać pielgrzymki, jeżeli mieszka w pobliżu miejsca pochówku jakiegoś świętego. Z jednego z listów napisanego około 398 r. dowiadujemy się jak wyglądał „program” takiej pielgrzymki Paulina. Przeznaczył on wówczas dziesięć dni na pobyt w Rzymie, który chciał także zwiedzić, jednak poświęcił ten czas duchowemu doskonaleniu, spędzając poranne modlitwy przy grobach apostołów i męczenników rzymskich³⁹. Czasami w trakcie pielgrzymek spotykał się lub składał dłuższe wizyty różnym osobistościom w Rzymie, jak np. bratu Paschazemu⁴⁰ czy w 400 r. Anastazemu, ówczesnemu biskupowi Rzymu⁴¹.

Innym ciekawym przykładem zachęty stosowanej przez Nolańczyka było wezwanie kierowane do swojego krewnego Jowiusza, filozofa, którego usilnie namawiał do nawrócenia. Odwołując się do terminologii filozoficznej, a przy okazji krytykując główne kierunki filozofii pogańskiej, Paulin nalegał, aby Jowiusz stał się perypatetykiem dla Boga⁴². Perypatetycy, uczniowie Arystotelesa, mieli bowiem wędrować i głosić nauki swojego mistrza⁴³. Podobnie miał robić Jowiusz,

³⁵ Por. tenże, *Ep.* 31, 4–5.

³⁶ Tamże, 6.

³⁷ Por. tenże, *Ep.* 17, 1; *Ep.* 18, 1; *Ep.* 20, 2; *Ep.* 43, 1.

³⁸ Tenże, *Ep.* 45, 1.

³⁹ Tenże, *Ep.* 17, 2.

⁴⁰ Tenże, *Ep.* 18, 1.

⁴¹ Tenże, *Ep.* 20, 2.

⁴² Tenże, *Ep.* 16, 7.

⁴³ Na ten temat por.: F. Wehrli, G. Wöhrle, L. Zhmud, *Der Peripatos bis zum Beginn der römischen Kaiserzeit*, w: *Ältere Akademie, Aristoteles, Peripatos. Grundriss der Geschichte der Philosophie. Die Philosophie der Antike*, hrsg. H. Flashar, Schwabe Verlag Basel, Schwabe-Basel 2004, B. 3, s. 493–665; A. Kamp, *Philosophiegeschichte als Rezeptionsgeschichte – Die Reaktion auf Aristoteles 'De Anima-Noetik. Der frühe Hellenismus*, B.R. Grüner Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia 2001, s. 58–197.

ale pielgrzymując oraz głosząc o swoim nawróceniu i Jedynej Prawdzie na chwałę Boga⁴⁴. W tym przypadku widzimy, że Paulin, oprócz pragnienia nawrócenia Jowiusza, pragnął także wykorzystać jego ewentualne nawrócenie, aby podczas swoich pielgrzymek dawanym świadectwem zachęcał pogan i chrześcijan. W każdym z wymienionych wcześniej przykładów takie działania były oczywiście obecne. Zarówno pielgrzymki Sulpicjusza po Galii, Melanii Starszej i Rufina z Akwilei do Jerozolimy, Nicetasa z Ramezjany do Rzymu oraz wielu anonimowych chrześcijan do miejsc świętych rozsianych po całym Cesarstwie Rzymskim stanowiły przykład wiary, który należało poprzez zachęty wzmacniać, ponieważ każdy z tych pielgrzymów mógł stanowić wzór do naśladowania dla mniej mobilnych chrześcijan, a może i nawet preludium do nawrócenia dusz pogańskich. Uważał, że pielgrzym, to niemal święty człowiek, ponieważ przebywać miał poza ciałem⁴⁵.

Pewnym istotnym aspektem pielgrzymowania, który także zauważa Paulin, trochę jakby na marginesie, była kwestia relikwii oraz wiary w ich cudowną moc. Sama Melania Starsza przywiozła Paulinowi z Jerozolimy części Krzyża, którą później, zamiast relikwii św. Feliksa, przesłał Sulpicjoszowi do Primuliacum oraz Bassuli, teściowej Sulpicjusza Sewera, która także znacznie zasłużyła się przy rozwoju galijskiego monastycyzmu⁴⁶. Wiarę w moc relikwii oraz je same Paulin oceniał pozytywnie, podobnie jak chęć ujrzenia Krzyża przez tłumy pielgrzymów przybywających do Jerozolimy⁴⁷. Był to kolejny element pomocny w dydaktyce wiary oraz jej umacnianiu dzięki pielgrzymkom.

Jak widzieliśmy, Paulin z Noli w konkretny sposób, wykorzystując swoje wykształcenie i talent literacki, starał się wzmacniać zainteresowanie pielgrzymkami, zachęcać do nich oraz ukazywać ich istotną rolę w kształtowaniu się ducha chrześcijańskiego, który miał opanować cały znany świat. Oczywiście Paulin z Noli nie zapominał także o infrastrukturze w miejscach pielgrzymkowych, przynajmniej w kwestii własnego zgromadzenia przy grobie św. Feliksa. Synody kościelne od IV wieku nakazywały, aby przy miejscach *peregrinatio* budować domy dla pielgrzymów, w których mogą się zatrzymać, odpocząć i oddać refleksji. Paulin o choczko posłuchał takiego wezwania i przebudował cały zespół klasztorny w Noli⁴⁸.

⁴⁴ Por. Paulinus Nolanus, *Ep.* 16, 7–8.

⁴⁵ Tenże, *Ep.* 29, 10.

⁴⁶ Tenże, *Ep.* 31, 1.

⁴⁷ Tamże, 6.

⁴⁸ O działalności budowlanej Paulina i jej odbiorze w chrześcijańskim świecie por.: J. Pałucki, *Teologia interpretacyjna działalności budowlanej Paulina z Noli*, w: *Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Pruchniak, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, s. 43–51.

We wspólnocie Paulina pod koniec IV w. funkcjonowały dwa domy przeznaczone dla pielgrzymów, które polecił wybudować⁴⁹, przy okazji wprowadzając dość rewolucyjne w ówczesnym świecie zasady, które w nich obowiązywały. Otóż w liście napisanym prawdopodobnie pomiędzy 395 a 397 rokiem Paulin pisał, że wszyscy pielgrzymi w domu pielgrzyma mieli być traktowani równo i poświęcać się posłudze przy grobie świętego. Bogacz, biskup, mnich, ubogi czy rzemieślnik lub rolnik, wszyscy mieli przestrzegać tych samych reguł i nie próbować się wywyższać⁵⁰. Widzimy więc, że Paulin przy okazji pielgrzymek próbował zmieniać zasady, które rządziły rzymskim społeczeństwem epoki późnego antyku, jednak mimo pewnych trudności, może nie w tak idealnej wizji jak chciał⁵¹, udawało mu się ten model realizować, tworząc z Noli ośrodek znany w świecie z chrześcijańskiej gościnności⁵².

Paulin wychodził także z założenia, żeby najpierw nakarmić i napoić głodnych pielgrzymów, a dopiero potem wielbić Boga, ponieważ z pustym żołądkiem pielgrzym (ale nie mnich) nie mógłby odpowiednio skupić się na modlitwie. Paulin wyraźnie nakazuje najpierw przygotować mięso na posiłek, tak żeby wszyscy podróżni nie byli głodni⁵³. Dodatkowo w tym fragmencie poematu Paulina możemy zauważyć, że pielgrzymki do Noli, do grobu św. Feliksa cieszyły się dość dużym zainteresowaniem wśród chrześcijan.

Pozostając przy kwestiach budowlanych, dla Paulina istotnym wyrazem w pomocy w poszukiwaniu oraz wzmacnianiu wiary wśród pielgrzymów była sztuka, zarówno malarstwo jak i rzeźba, wyrażająca się w pięknie chrześcijańskich rzeźb oraz obrazów świętych⁵⁴. Po raz kolejny Paulin sugeruje, że pielgrzymki były zarówno popularne, jak i ważne w życiu chrześcijanina.

Wiadomym jest również, że w domach pielgrzymich bądź w budynkach kościelnych poświęconych świętym, do których pielgrzymowano, udający się *peregrini* zostawiali *seque quasi votum* za udane uzdrowienia lub inne działania Boga poprzez wstawiennictwo świętego, bądź oczekiwanie na udzielenie takich łask⁵⁵. Paulin używa tutaj słowa, które funkcjonowało w świecie pogańskim jako oznaczające wota dziękczynne za pomoc bogów, jednak używa przed nim słowa *quasi*, które miało jednocześnie nie wskazywać, że są to bezpośrednio wota, aby nikt nie łączył kultu świętych z kultami pogańskimi. Czasami oczywiście pielgrzymi

⁴⁹ Paulinus Nolanus, *Ep.* 13, 11.

⁵⁰ Tenże, *Ep.* 5, 14.

⁵¹ Tenże, *Ep.* 32, 21.

⁵² Por. S. Mratschek, „*Multis enim notissima et sanctitas loci*”. *Paulinus and Gradual Rise of Nola as a Centre of Christian Hospitality*, „*Journal of Early Christian Studies*” 4 (2002), s. 511–553.

⁵³ Por. Paulinus Nolanus, *Carmen* 20, 13–24.

⁵⁴ Tenże, *Carmen* 27, 551.

⁵⁵ Por. tenże, *Carmen* 20, 347–352. Bardzo barwny i interesujący jest w tym fragmencie opis wieprza, którego jeden z bogatych ludzi złożył jako podziękowanie.

oszukiwali przy składaniu ofiar⁵⁶, ale przy tak dużym zainteresowaniu pielgrzymkami oraz nawróceniami, z których część pozostawała koniunkturalna, nie może to dziwić. Dość ciekawym potwierdzeniem oszukiwania i wykorzystywania datków kościelnych, których udzielano ubogim pielgrzymom, jest jeden z kanonów synodu w Nemausus (Nîmes) w 396 roku, gdzie mogliśmy przeczytać, że „sub specie peregrinationis” wielu pielgrzymów „de ecclesiarum conlatione luxoriant”⁵⁷. Nolańczyk wspominał ogólnie tylko o oszustwach, co zapewne w Noli nie stanowiło aż tak dużego problemu jak w południowej Galii, że konieczna była interwencja synodu.

Z tych informacji, przekazanych nam przez Paulina z Noli, jesteśmy w stanie stwierdzić, że pielgrzymów do grobu św. Feliksa oraz do innych miejsc w Cesarstwie Rzymskim nie brakowało, a samo znaczenie pielgrzymek dla chrześcijan było na wysokim miejscu w hierarchii ich wartości. Nie oznaczało to jednak, aby przestać wciąż podkreślać ich istotę oraz zachęcać kolejnych chrześcijan do odbywania podróży w celach sakralnych.

Oczywiście, zaprezentowane powyżej uwagi są jedynie wycinkiem interesującej nas szerokiej problematyki pielgrzymkowej we wczesnym chrześcijaństwie, lecz wycinkiem dość dobrze pokazującym podejście ówczesnej hierarchii kościelnej do poruszanych zagadnień. Paulin z Noli niewiele, ale treściwie, wspomina w swojej twórczości o *peregrinatio*, lecz w zachowanych fragmentach czyni to w sposób interesujący oraz poszerzający naszą wiedzę na ten temat. Niestety, nie wspomina za wiele o kulcie relikwii i ich roli dla pielgrzymów (choć z jednego fragmentu listu możemy domyślać się o ważnym znaczeniu świętych przedmiotów) ani tym bardziej nie wspomina o niebezpieczeństwach towarzyszących pielgrzymowi w podróży, zauważając przy innych okazjach, że szlaki morskie są niebezpieczne lub najazdy gockie powodują pewne niedogodności w transporcie. Czynił to jednak bardzo ogólnie. Nie stwierdzał wszakże żadnych problemów, które towarzyszyły podejmowanym przez niego lub jego znajomych pielgrzymkach (poza oszustwami przy składaniu ofiar przez pielgrzymów), co rzecz jasna, nie oznacza, że niebezpieczeństwa takie nie istniały.

W relacji Paulina znaczenie pielgrzymki dla chrześcijanina było bardzo ważne. *Peregrinationes* umacniały, a także propagowały wiarę chrześcijańską w zachodniej części Cesarstwa, która była przecież znacznie mniej schryścianizowana niż wschodnia. Pielgrzymów należało wspierać, najlepiej budując przy kościołach lub miejscach, do których się udawali, specjalne domy. Paulin z Noli próbował w takich domach pielgrzymich, które sam wybudował, wprowadzać ideały równości i ubó-

⁵⁶ Por. *tamże* 43–45, 210–214.

⁵⁷ *Incipit sancta synodus quae convenit in civitatem Nemausensem kal. octobris dominis Archadio et Honorio augustis consulibus* 5, CCL 148.

stwa ewangelicznego, zarówno przy stole jak i przy pracy czy modlitwie, niezależnie od tego czy pielgrzym był arystokratą, czy zwykłym rolnikiem.

Pielgrzymki powinno odbywać się w miarę swoich możliwości, choć, co szczególnie widzieliśmy przy upomnieniach udzielanych Sulpicjuszowi Sewerowi, nie należało, przynajmniej w opinii Paulina, nadużywać różnych wymówek, jeżeli pielgrzymkę obiecało się odbyć, a przede wszystkim zaufać Chrystusowi, który miał pielgrzymka prowadzić. Pielgrzymki do miejsc, które były znane ze swoich świątych, wypadało odbywać w ważne święta, jak np. Wielkanoc lub w dzień święta danego świętego patrona⁵⁸.

Jak widzieliśmy w pismach Paulina, ważne osobistości często pielgrzymowały, a postać godną naśladowania w czwartym stuleciu stanowiła niewątpliwie matka Konstancyna Wielkiego, Helena. Z zachowanej korespondencji Paulina dowiadujemy się, że on sam co roku pielgrzymował do Rzymu, Nicetas z Ramezjany również przybywał kilkakrotnie do Rzymu, Sulpicjusz Sewer często odwiedzał grób św. Marcina oraz inne miejsca związane z galijskimi świętymi, Rufin z Akwilei podjął się pielgrzymki z Rzymu do Jerozolimy, a zacna arystokratka Melania Starsza, również wzorem Heleny udała się do Jerozolimy na pielgrzymkę, a co więcej, głównym jej celem było założenie tam wspólnoty monastycznej, co szczególnie pochwalał biskup Noli. Rzym i Jerozolima stanowiły jedne z najpopularniejszych miejsc pielgrzymkowych, z których przywożono różne pamiątki i relikwie (podobnie jak z innych miejsc, do których pielgrzymowano). Nolańczyk gorąco zachęcał do pielgrzymek, propagował je oraz uważał, że każdy chrześcijanin powinien odbyć przynajmniej pielgrzymkę do grobu świętego, który jest w zamieszkiwanej przez niego okolicy. Powinno mieć się jednak na uwadze własne możliwości.

Z tych kilku wiadomości przekazanych nam przez Paulina z Noli nie zrekonstruujemy, co oczywiste, pełnego obrazu pielgrzymowania w interesującym nas okresie, jednakże jesteśmy w stanie poczuć klimat epoki, w której wielkie przemiany polityczne, społeczne i ekonomiczne wynikały w dużej części z prężnie rozwijającej się nowej religii, której ostatecznym celem miało być oczekiwanie na powtórne przyjście Chrystusa zapewniające wszystkim wiernym wyznawcom początek szczęśliwego życia wiecznego w Królestwie Niebieskim⁵⁹. Pielgrzymki w relacji Paulina miały w osiągnięciu tego celu znacznie wspomóc chrześcijan, udowadniając ich wiarę przed całym światem, a jednocześnie umacniając ją w nich samych.

⁵⁸ Paulinus Nolanus, *Ep.* 1, 11.

⁵⁹ Por. tenże, *Ep.* 32, 20–21.

Bibliografia

Acta Synodalia – od 50 do 381 roku, Synody i kolekcje praw, tom I, Wydawnictwo WAM, Źródła Myśli Teologicznej 37, Kraków 2006.

Bonner G., *The Extinction of Paganism and the Church Historian*, „Journal of Ecclesiastical History” 35 (1984), s. 339–357.

Brown P., *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, „The Journal of Roman Studies” 61 (1971), s. 80–101.

Cardman F., *The Rethoric of the Holy Places. Palestine in the Fourth Century*, „Studia Patristica” 17 (1982), s. 18–25.

Chuvin P., *Ostatni poganie. Zanik wierzeń pogańskich w cesarstwie rzymskim od panowania Konstantyna do Justyniana*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 2008.

Claussen M. A., „*Peregrinatio*” and „*peregrini*” in *Augustine’s City of God*, „Traditio” 46 (1991), s. 33–75.

Conybeare C., *Paulinus noster. Self and Symbols in the Letters of Paulinus of Nola*, Oxford University Press, Oxford 2000.

Drijvers J.W., *Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and her Finding of the True Cross*, Brill, Leiden-New York 1992.

Elsner J., *Image and Ritual. Reflections on the Religious Appreciation of Classical Art.*, „Classical Quarterly” 46 (1996), s. 515–531.

Ferrero M., *The Cult of Martyrs*, „The Journal of Conflict Resolution” 57/5 (2013), s. 881–904.

Frend W. H.C., *Persecutions. Genesis and Legacy*, w: *The Cambridge History of Christianity, Origins to Constantine*, eds. by M.M. Mitchell, F.M Young, Cambridge University Press, New York 2006, vol. I, s. 503–523.

Ghizzoni F., *Sulpicio Severo*, Università degli Studi, Parma 1983.

Incipit sancta synodus quae convenit in civitatem Nemausensem kal. octobris dominis Archadio et Honorio augustis consulibus, Corpus Christianorum Series Latina 148.

Kamp A., *Philosophiehistorie als Rezeptionsgeschichte – Die Reaktion auf Aristoteles’ De Anima-Noetik. Der frühe Hellenismus*, B.R. Grüner Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia 2001.

Kasprzak D., *Kontakty św. Paulina z Noli z Rzymem i jego biskupami*, „Vox Patrum” 24 (2004), t. 46–47, s. 293–309.

Kasprzak D., *Kościół IV i V wieku a połowiczne nawrócenia na chrześcijaństwo*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, P. Szczur, M. Szram, M. Wysocki, Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia, Lublin 2009, s. 161–183.

Keresztes P., *From the Great Persecution To the Peace of Galerius*, „Vigiliae Christianae” 37/4 (1983), s. 379–399.

Krynicka T., *Wczesna korespondencja Auzoniusza z Paulinem z Noli*, „Vox Patrum” 36 (2016), t. 65, s. 353–371.

Mratschek S., „*Multis enim notissima et sanctitas loci*”. *Paulinus and Gradual Rise of Nola as a Centre of Christian Hospitality*, „Journal of Early Christian Studies” 4 (2002), s. 511–553.

Ościłowski K., *Ideal chrześcijanina i jego realizacja. Studium pism św. Paulina z Noli*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.

Pałucki J., *Nawrócenia w IV wieku. Motywy oraz reperkusje społeczne*, „Vox Patrum” 17 (1997), t. 32–33, s. 187–198.

Pałucki J., *Teologia interpretacyjna działalności budowlanej Paulina z Noli, w: Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, Towarzystwo Naukowe KUL, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Pruchniak, Lublin 2002, s. 43–51.

Pałucki J., *Epistolografia Paulina z Noli (355–430). Adresaci oraz okoliczności powstawania listów*, w: *Fructus Spiritus et Caritas. Księga jubileuszowa ofiarowana ks. prof. F. Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Wydawnictwo Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin 2011, s. 305–314.

Pałucki J., *Teologia w posłudze pasterskiej Paulina z Noli*, „Vox Patrum” 34 (2014), t. 62, s. 427–434.

Paulinus Nolanus, *Epistulae*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 29.

Paulinus Nolanus, *Carmina*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 30.

Pilgrimage in Greco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods, ed. by J. Elsner and I. Rutherford, Oxford University Press, Oxford 2005.

Pochwat J., *Specyfika głównych ośrodków życia monastycznego w Galii w IV i V wieku*, „Polonia Sacra” 21 (2017), s. 107–128.

Pochwat J., *Wstęp. Sulpicjusz Sewer – autor ciekawy i mało znany*, w: Sulpicjusz Sewer, *Kroniki*, przekład P. J. Nowak; red. J. Pochwat, Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2017, s. 13–96.

Santaniello G., *Il dramma della conversione nel dibattito tra Paolino e Ausonio*, „Impegno e Dialogo” 14 (2001), s. 205–231.

Schauta M., *Die ersten Jahrhunderte christlicher Pilgerreisen im Spiegel spätantiker und frühmittelalterlicher Quellen*, Peter Lang Verlag, Graz 2007.

Simon M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981.

Sivan H., *The Death of Paulinu's Brother*, „Rheinisches Museum für Philologie” 139/2 (1996), s. 170–179.

Swoboda A., *Przyjaźń i konflikt Auzoniusza i Paulina z Noli w świetle korespondencji*, „Eos” 83 (1995), s. 307–321.

Świderkówna A., *Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i mit w greckiej literaturze świata hellenistycznego*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2008.

Trout D. E., *The Dates of Ordination of Paulinus of Bordeaux and of His Departure for Nola*, „Revue des Études Augustiniennes” 37 (1991), s. 237–260.

Trout D. E., *Paulinus of Nola. Life, Letters and Poems*, University of California Press, Berkeley 1999.

Wehrli F., Wöhrle G., Zhmud L., *Der Peripatos bis zum Beginn der römischen Kaiserzeit*, w: *Ältere Akademie, Aristoteles, Peripatos. Grundriss der Geschichte der Philosophie. Die Philosophie der Antike*, hrsg. H. Flashar, Schwabe Verlag Basel, Schwabe-Basel 2004, B. 3, s. 493–665.

Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994.

Woods D., *Two Notes on the Great Persecution*, „Journal of Theological Studies” 43/1 (1992), s. 128–134.

Wypustek A., *Rola oskarżenia o magię i wróżbiarstwo w prześladowaniu chrześcijan na przełomie II i III wieku*, „Vox Patrum” 17 (1997), t. 32–33, s. 45–60.